

Лексико-семантичне словотворення в центральній слобожанській говірках (на матеріалі сільськогосподарської лексики)

Словниковий склад національної мови чутливо реагує на життя народу – її носія і творця. Він безпосередньо пов'язаний із різноманітною діяльністю людини в суспільстві й змінюється весь час. Найбільш активним процесом у розвитку й збагаченні ресурсів лексики української мови та її діалектів є творення нових слів. Словниковий склад національної мови збагачується в основному за рахунок утворення нових слів на базі та з використанням того мовленнєвого матеріалу, яким послуговується мова та її діалекти.

Словотвірні процеси українського говіркового мовлення орієнтовані на формування лексичних одиниць різної частиномовної природи, насамперед тих, що виконують номінативну функцію, і, отже, забезпечують потребу називання конкретних предметів, осіб, абстрактних понять, ознак, найрізноманітніших дій і процесів.

Словотвір має першорядне значення як сфера мовної дійсності, система семантичних, формальних показників, якої забезпечує поповнення словникового складу української мови новими лексичними одиницями. Він є найважливішим і найактивнішим процесом збагачення словникового складу мови на основі внутрішніх ресурсів її, адже від одного слова за допомогою різних мовленнєвих засобів, застосовуючи різні способи словотворення можна утворити досить велику кількість слів, кожне з яких також може бути основою для творення нових.

Першопричиною утворення слова завжди є потреба у новій назві. Появі ж назви якогонебудь предмета реального світу передують узагальнено-розумова діяльність людини. Нею осмислюються особливості називаного предмета, із багатьох ознак виділяється й абстрагується та, яка стане розпізнавальною для даного предмета (класу предметів). Осмислюватися ж може та ознака, яка вже має назву в мові [10:8]. Нові слова утворюються, як правило, на базі вже існуючих у мовленні слів за допомогою різних засобів (суфікса – *копка, полицька, палка*; нульового афікса – *обмолот, полиць*; префікса – *облушчит', обмолотити*; суфікса і префікса водночас (суфіксально-префіксаль-

ний спосіб) – *проор'уват', проол'уват'*; ос-новоскладання – *с'їнокос, с'їножат'* та ін.).

Похідне слово може з'являтися і семантичним шляхом – через розщеплення багатозначного слова і поступове утворення омонімів. Наприклад, слова «вуха» (отвір на лопаті, в який забивається держак) і «спинка» (верхній потовщений край полотна коси) мотивуються давно відомими словами «вуха» і «спинка» (частини тіла). Це і є лексико-семантичний спосіб творення слів. Утворення нових слів відбувається внаслідок зміни лексичного значення вже вживаних у мові слів. У результаті такої зміни не виникає фонетично нових слів, слово зберігає свої граматичні ознаки, будову, але вживається для називання іншого поняття.

Словотвір українських діалектів вивчений частково. Звичайно, можна назвати певні здобутки діалектного словотвору. Дериватика різних мовленнєвих територій, як правило, в межах окремих частин мови висвітлюється у працях В.В. Німчука, присвячених діалектним особливостям словотвору закарпатських говорів [7], А.М. Мукан (словотвір українських наддунайських говірок) [6], З.С. Сікорської і Б.А. Шарпила (особливості словотворення південно-східного мовного пограниччя) [9]. Помітним явищем є монографія Я.В. Закревської «Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті», проте ця праця обмежується фактами лише західних регіонів [4]. Це й не дивно, тому що вона значною мірою спирається на матеріали до II тому АУМ, які стосуються в основному південно-західних і західної частини говорів української мови. І хоча ця фундаментальна робота уже відносно давно побачила світ, але й досі питання мовленнєвої дериватики не втратили актуальності. Окремі питання діалектного словотворення на матеріалі цього ж ареалу висвітлені в розвідках І.І. Ковалика [5], П.П. Чучки [11] та ін. Деякі відомості про словотвір цього мовленнєвого масиву представлені в монографічному дослідженні Д.Г. Бандрівського [2]. Певні спостереження над дериватикою українських слобожанських говірок Белгородської області знаходимо у роботах А.А. Сагаровського [8]. Нещодавно з'явилися дослідження Л.В. Дикої «Су-

фіксальний словотвір іменника в говірках польсько-середньонаддніпрянського порубіжжя» [3] і Г.Л. Аркушина «Іменний словотвір західнополіського говору» [1]. Однак словотвірним особливостям говіркового мовлення Центральної Слобожанщини (Харківщини) належної уваги не приділялося. Тому ми якоюсь мірою спробуємо заповнити цю прогалину, розглянувши лексико-семантичне словотворення центральнослобожанських номенів у межах зазначеної лексико-тематичної групи.

Матеріалом для статті слугували записи говіркової лексики Центральної Слобожанщини зі 185 населених пунктів Харківської області, виконані викладачами і студентами філологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, а також фактаж зібраний автором власноруч протягом 2001–2005 рр.

Унаслідок лексико-семантичного словотвору в мові з'являються слова-омоніми. Словотвірним засобом для лексико-семантичного словотвору є процес зміни лексичного значення слова (переосмислення). Лексико-семантичним способом утворюються переважно іменники. Словотвірне значення таких похідних слів виражається в контексті через співвідношення омонімії: *перо* – «пір'я» і *перо* – «насінний пагін часнику»; *перстен'* – «каблучка» і *перстен'* – «металевий обручик, за допомогою якого коса скріплюється з кіссям»; *пй'атка* – «частина ноги» і *пй'атка* – «задня потовщена частина коси», а також *пй'атка* «частина плуга, якою він пересувається по дну борозни»; *плат'а* – «верхній жіночий одяг» і *плат'а* – «обгортка качана кукурудзи»; *кожушок* – «теплий верхній одяг» і *кожушок* – «обгортка качана кукурудзи»; *одяга* – «одяг» і *одяга* – «обгортка качана кукурудзи»; *молочко* – «молоко» й *молочко* – «рання стадія дозрівання плодів культурних рослин, зокрема огірків»; *чешуй'а* – «луска риби» й *чешуй'а* – «лушпиння цибулі»; *бат'іг* – «знаряддя, яким поганяють худобу» й *бат'іг* – «стебло гарбуза й огірків»; *огон'ок* – «вогонь» і *огон'ок* – «сорт кавунів, перцю»; *дудка* – «музичний інструмент» і *дудка* – «насінний пагін цибулі»; *сажа* – «зола» і *сажа* – «грибковий паразит у вигляді чорного пилу на колосках пшениці, ячменю й інших злакових культур», а також *сажа* – «грибковий паразит на колосках жита у вигляді чорного ріжка»; *українка* – «жінка української національності» й *українка* – «сорт дині»; *п'ідошва* – «нижня частина взуття» й *п'ідошва* – «частина плуга, якою він пересувається по дну борозни»; *Москва* – «місто, столиця Росії» й *москва* «середина розрізаного кавуна»; *лимонка* – «ручна граната» і *лимон-*

ка – «сорт груші»; *палуба* – «частина корабля» й *палуба* – «повозка для перевезення дров»; *волос'а* – «волос» і *волос'а* – «приймочки кукурудзи»; *жало* – «орган бджоли, оси та інших комах, яким вони жалять» і *жало* – «гострий край полотна коси»; *душа* – «внутрішня вічна субстанція людини, що залишається після її земного існування на відмінну від тілного тіла» й *душа* – «середина розрізаного кавуна»; *зуб* – «кістяний орган у роті» і *зуб* – «гострий край вил».

Аналіз слів утворених лексико-семантичним способом показав, що вони виникають унаслідок перенесення назви одних предметів на інші на підставі певної їх подібності за зовнішнім виглядом чи іншими характеристиками до тих названих реалій, за якими вперше було закріплене те або інше найменування. Найчастіше в аналізованій лексиці основою для такого перенесення виступає певна подібність тих або інших предметів до частин тіла й одягу людини: *вухо*-орган слуху й *вухо* – «отвір на лопаті, в який забивається держак»; *плат'а* – «верхній жіночий одяг» і *плат'а* – «обгортка качана кукурудзи».

Семантичний (лексико-семантичний) тип словотвору – це досить тривалий процес, при якому похідне слово утворюється лише шляхом поступової зміни семантики твірного слова. При лексико-семантичному способі в будові як похідного, так і твірного слова не відбувається ніяких змін, змінюється лише лексичне значення. Нові слова виникають, як правило, внаслідок розщеплення значення багатозначного слова на кілька самостійних значень, що призводить до появи омонімів.

Семантичне словотворення (лексико-семантичний спосіб) засноване на тому, що, по-перше, з колишнього багатозначного слова виділяється омонім, який втрачає семантичний зв'язок із значенням цього багатозначного слова, наприклад: *кишки* – «внутрішні органи людини й тварин» і *кишки* – «м'якоть у гарбузах, де є насіння» *палуба* – «частина корабля» й *палуба* – «повозка для перевезення дров»; по-друге, в результаті додаткового навантаження новим лексичним значенням готового слова утворюється нове, наприклад, *зозул'а*-птаха і *зозул'а*-сорт огірків, *колгоспниц'а*-жінка, що працює в колгоспі й *колгоспниц'а*-сорт дині, *руб'ін*-коштовний камінь і *руб'ін*-сорт редиски.

Аналіз матеріалу дає змогу зробити такі висновки:

1. Словотворення є найважливішим і найактивнішим процесом збагачування словникового складу як мови в цілому, так і окремих її говорів.

2. Нові лексичні одиниці утворюються шляхом переосмислення вже існуючих у мовленні слів. Семантичне словотворення є, поперше, наслідком розщеплення колишнього багатозначного слова на окремі значення, які поступово втрачають семантичний зв'язок між собою й утворюють нові слова – омоніми. По-друге, воно є результатом додаткового навантаження новим лексичним значенням уже готового слова.

3. Лексико-семантичний спосіб словотвору відіграє помітну роль у збагаченні аналізова-

ного сегмента лексики центральнослобожанського говору. Аналіз слів утворених лексико-семантичним способом показав, що вони виникають унаслідок перенесення назви одних предметів на інші на підставі певної їх подібності за зовнішнім виглядом чи іншими характеристиками до тих називаних реалій, за якими вперше було закріплене те або інше найменування. Найчастіше в аналізованій лексиці основою для такого перенесення виступає певна подібність тих або інших предметів до частин тіла й одягу людини.

Література

1. *Аркушин Г.Л.* Іменний словотвір західнополіського говору: Автореф. дис. ... док. філол. наук. – К., 2005. 2. *Бандрівський Д.Г.* Говірки Підбузького району Львівської області. – К., 1960. 3. *Дика Л.В.* Суфіксальний словотвір іменника в говірках полісько-середньонадніпряньського порубіжжя: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2003. 4. *Закревська Я.В.* Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. – К., 1976. 5. *Ковалик І.І.* Словотвір і лінгвогеографія // Праці Х Респ. діалектолог. нар., 1961. – С. 26–35. 6. *Муқан А.М.* Словотвір українських наддунайських говірок // Праці Х Респ. діалектолог. нар., 1961. – С. 156–168. 7. *Німчук В.В.* Суфіксальне творення іменників середнього роду у верхньонадборжавських говірках // Праці

XI Респ. діалектолог. нар. – 1965. – С. 144–161. 8. *Сагаровський А.А.* Із діалектного словотворення контактної території (українсько-російські паралелі сучасної Белгородщини) // Вісн. Харк. ун-ту. – 1981. – № 217. – С. 29–33. 9. *Сікорська З.С., Шарпило Б.А.* Деякі закономірні риси системи словотворення іменників в українських говорах південно-східного мовного пограниччя // Мовознавство. – 1970. – № 3. – С. 51–59. 10. *Циганенко Г.П.* Словотвірне значення як категорія дериватології // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К., 1983. – С. 5–17. 11. *Чучка П.П.* Словотвір українських андронімів // Питання словотвору / За ред. проф. І.І. Ковалика. – К., 1979. – С. 152–161.

АННОТАЦІЯ

В статье на материале сельскохозяйственной лексики рассматривается лексико-семантическое словообразование центральнослобожанских говоров.

SUMMARY

In the article on the material of agricultural vocabulary the lexical and semantic word building of the central Slobozhanshyna dialects is examined.